

СТУДІЇ

С.В.Кульчицький*

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.: МЕХАНІЗМИ СТАЛІНСЬКОГО ТЕРОРУ

У статті «Голод 1932 р. в затінку голодомору-33» (УІЖ. – 2006. – №6. – С.77–97) автор показав, що голод, який панував в Україні у першій половині 1932 р., був викликаний хлібозаготівлями з урожаю 1931 р. У цій статті досліджується переростання голоду, що розпочався з жовтня 1932 р. у хлібовиробляючих регіонах СРСР (у тому числі в УСРР) внаслідок заготівель із нового врожаю, у жахливий голодомор, спричинений каральним вилученням у селян України не тільки хліба, а й усіх без винятку продовольчих запасів. Конфіскація нехлібного продовольства під прикриттям хлібозаготівельної кампанії була здійснена у два прийоми: у листопаді–грудні 1932 р. – у сотнях сіл, поставлених на «чорну дошку», а в січні 1933 р. – на всій території України. Наслідком терору голодом стала загибель упродовж листопада 1932 – червня 1933 рр. мільйонів українських громадян. Цей різновид сталінських репресій підпадає під дію Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього».

Під час обговорення цієї статті редколегією головний редактор поцікавився, чи є вона першодруком? Слід відповісти не тільки йому, а й читачам «Українського історичного журналу».

Справді, кількість публікацій із проблеми голоду 1932–1933 рр. в Україні давно вже у мене перейшла за сотню. Правда й те, що більш-менш збіжні тексти з цієї проблеми публікувалися іноді у кількох виданнях. Важливо бути почутим у різних читацьких аудиторіях: проблема заполітизована, і учасники полеміки часто слухають, але нечують. Наприклад, спільні з Олександром Бабюнишевим (який відомий у світі під псевдонімом С.Максудов) розрахунки жертв голодомору не змінилися від початку 1990-х рр., але й досі фігурують у літературі як одна з версій, і не більше того.

До проблеми голодомору довелось повернутися в 2005 р. Поштовхом стало обговорення колективної монографії, підготовленої Інститутом історії України до 70-ї річниці трагедії. Монографія обговорювалася в Інституті загальної історії РАН (Москва), і ми не змогли переконати своїх російських колег у тому, що голод 1932–1933 рр. в Україні був геноцидом. У книзі переконливо показані катастрофічні наслідки українського голоду, але опоненти вказували на те, що такими ж виявилися наслідки голодування і в деяких регіонах Російської Федерації (Північний Кавказ, Казахстан). Ми говорили про спричинену голодомором демографічну катастрофу, а нам відповідали, що зафіксоване довоєнними переписами зменшення кількості українців у СРСР викликане здебільшого переусвідомленням національної ідентичності.

Після обговорення колективної монографії я поставив собі завдання підготувати ще одну книгу про голод 1932–1933 рр. в Україні (перша вийшла в 1991 р.). Вона з'явиться восени ц.р. у видавництві «Наш час». Робота над нею була істотно полегшена колосальною кількістю публікацій, що з'явилися за останні півтора десятиліття. Разом із тим її читачі переконуються, наскільки майстерно Й.Сталін маскував і заплутував сліди, коли знищував голодом мільйони українських селян в УСРР і на Кубані.

Лише тепер картину найбільш потворного у світовій історії злочину можна вважати розкритою. Українські науковці погоджуються з тим, що у багатьох ре-

* Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, заст. директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ.

гіонах СРСР у 1932–1933 рр. лютував голод, викликаний злочинною сталінською політикою «соціалістичного будівництва». В Україні такий голод був тривалішим і тяжчим, але в принципі таким же, як і в інших регіонах. Але в рамках загальносоюзного голоду та під його прикриттям Сталін скоїв зовсім інший злочин, який призвів до десятикратного збільшення кількості жертв.

Запропонована увазі читачів «Українського історичного журналу» стаття базується на ще неопублікованій книзі (як і згадана вище стаття в останньому числі журналу за минулий рік). У книзі, як і в цій статті, яку слід вважати першодруком, уперше з'єднані воедино розрізнені документи, які дають уявлення про механізми застосованого проти громадян України терору голодом у листопаді–грудні 1932 р. і в січні 1933 р. Але ця стаття спочатку призначалася для іншого видання...

У роки горбачовської «перебудови» в Москві після тривалої перерви почав виходити науково-популярний ілюстрований журнал «Родина», який спеціалізується на історичній проблематиці. Тепер це орган Адміністрації Президента РФ і уряду Російської Федерації. У 2007 р. журнал надрукував статтю А.Марчукова «Голод 1932–1933 гг. или «геноцид украинцев»?», яку важко читати і неможливо коментувати. Відчуваючи, мабуть, незручність, редколегія «Родины» звернулася до українських фахівців із пропозицією влаштувати в журналі «круглий стіл» для розгляду дискусійної проблеми. Ось ця стаття й була завчасно підготовлена для обговорення. Існувала надія, що вона так само завчасно опиниться в руках наших опонентів. Це дало б їм можливість із невідомими нам фактами в руках переконати нас (Ю.Шаповала і мене) у помилковості позиції тих, хто називає голодомор геноцидом. У крайньому разі можна було б спробувати по-іншому пояснити сукупність фактів, наведених українською стороною. Тим більше, що ці факти є у науковому обігу (не випадково посилань на архіви у статті майже немає). Проте статтю дали на попереднє ознайомлення тільки Марчукову. Інші учасники могли переглянути текст лише перед дискусією, та більшість не скористалася такою можливістю. Отже, діалогу не вийшло. Залишається віддати питання про оцінку голодомору на суд читачів «УІЖ» (у тому числі іноземних).

На «круглому столі» в журналі «Родина» нам співчували: ви не вільні у своїх наукових висновках, Верховна Рада зобов'язала законом усіх учених мати одну думку: голодомор – це геноцид.

Здається, однак, що залежність між ученими і політиками є зворотною. Зокрема, вчені Інституту історії України немало попрацювали, щоб правда про голодомор стала відомою суспільству. Ідеться не тільки про монографії та інші праці (починаючи з найпершої наукової статті, що з'явилася саме в «УІЖ» у березні 1988 р.). Кожен депутат Верховної Ради під час розгляду президентського законопроекту одержав теку з документами про голод 1932–1933 рр. в Україні. Роль науковців НАН України в опрацюванні цієї доказової бази була вагомим.

Напередодні 75-ї річниці голодомору наша країна звернеться до ООН із проханням підтвердити вердикт Верховної Ради. Науковці і дипломати повинні переконати міжнародну громадськість у тому, що голодомор був геноцидом. Голодомор, як і голокост, потребує чітких правових висновків, хоч Україна нікому не збирається пред'являти рахунок за цю трагедію. Для цього слід знайти потрібні аргументи, не переводячи розмову в суто етнічну площину: мовляв, радянська влада знищувала українців. Зрозуміло, що влада нищила українців, але не завжди і не всюди. Нищилися громадяни України, по яких Сталін завдав, висловлюючись його ж термінологією, випереджуючого «нищівного удару».

Як відомо, представники української діаспори завжди розглядали голод 1932–1933 рр. як геноцид. У квітні 1988 р. із такою оцінкою солідаризувалася комісія Конгресу США, яка вивчала трагічні події в Україні на підставі свідчень очевидців. У листопаді 1989 р. міжнародна комісія юристів теж підтвердила більшістю голосів цей висновок. Завдяки книзі Р.Конквеста «Жнива скорботи» (1986) і звіту комісії з українського голоду Конгресу США, який підготував і опублікував її виконавчий директор Дж.Мейс, погляд на голодомор як геноцид утвердився у світовій історіографії, хоч і не став пануючим.

Після 1991 р. немало західних істориків перетворилися на «ревізіоністів», які бажали очистити науку від антикомуністичних нашарувань, сформованих обставинами «холодної війни». Це зрозуміла позиція, але до таких нашарувань була віднесена й оцінка українського голоду як геноциду. У фундаментальній монографії глави бірмінгемської школи дослідників історії СРСР Р.Девіса і його учня, австралійського демографа С.Віткрофта «Роки голоду: радянське сільське господарство, 1931–1933», яка увійшла в науковий обіг через 18 років після книги Р.Конквеста, твердження про геноцид заперечується на підставі матеріалів, запозичених із радянських архівів. Зокрема, автори перелічили 35 партійно-урядових постанов, за якими надавалася продовольча допомога голодуючим регіонам Радянського Союзу. Виявилось, що між 7 лютого і 20 липня 1933 р. УСРР одержала 176,2 тис. тонн хліба, Північний Кавказ – 88,5 тис., Нижня Волга – 15,5 тис., а всі інші регіони, разом узяті – тільки 39,8 тис. тонн¹. Хіба можна звинувачувати, на думку цих авторів, радянський уряд у геноциді, коли він переважну більшість продовольчої допомоги адресував селянам УСРР і Кубані?!

«Наше дослідження голоду привело нас до зовсім інших, ніж у доктора Конквеста, висновків», – зазначали Р.Девіс і С.Віткрофт, посилаючись на книгу «Жнива скорботи»². Не обмежившись цим твердженням, вони дали на перегляд Р.Конквесту свою книгу ще в рукопису і добилися від нього листа, який тут же процитували. У листі Р.Конквест вказав, що Сталін у 1933 р. спеціально не організував голод, а вина його полягала у небажанні рятувати усіх, хто голодував³.

У квітні 2006 р. група українських учених відвідала деякі американські наукові центри дослідження голокосту і голодомору. Делегація побувала й у Стенфордському університеті, де працює Р.Конквест. На пряме запитання проф. В.Марочка стосовно політико-правової оцінки голодомору Конквест дав ухильну відповідь, з якої випливало, що термін «геноцид» став для нього неприйнятним: «Краще використовувати термін «голодомор», тобто конкретну історичну форму масової смертності населення»⁴.

Р.Девіс, С.Віткрофт і Р.Конквест не зрозуміли, що конфіскація продовольства і надання продовольчої допомоги пограбованим селянам – це елементи однієї терористичної комбінації. Терор голодом ставав осмисленою дією тільки в разі доповнення його добре розрекламованою кампанією допомоги голодуючим.

Причини нерозуміння цими вченими конкретної ситуації в СРСР на початку 1930-х рр. полягали, мабуть, у тому, що після відкриття доступу до архівів Кремля дослідники змогли відшукати наслідки сталінських злочинів, але не виявили причин. Основний упорядник унікальної за своїм науковим значенням книги «Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг.» О.Хлевнюк помітив у генсека таку особливість: навіть у секретному листуванні він конструював для себе і свого оточення картину подій, яка була далекою від реальності, але дозволяла зберігати «політичне обличчя» вищої влади⁵.

Кремлівські архіви не дали однозначної відповіді і на питання, кого винищував Сталін в Україні у 1933 р. – українців чи селян? У тих, хто вижив під час голодомору, так поставлене запитання може викликати обурення. Українських селян, які тоді гинули, ніхто не питав, чи вони українці, чи селяни. Але під кутом зору Конвенції ООН про геноцид таке розрізнення має сенс. Конвен-

ція приймалася з участю радянських юристів, і тому соціоцид як наслідок «соціалістичних перетворень» у ній відсутній.

Уперше питання про соціальну чи національну спрямованість сталінського терору голодом в афористичній формі поставив англійський фахівець з економічної історії СРСР А.Ноув. Згадавши про заклик Сталіна на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р. «відповісти нищівним ударом» на саботаж українських колгоспників, він висловив незгоду з Конквестом у четвертому виданні своєї класичної праці з економічної історії СРСР (1989 р.) у такій формі: «Це швидше «нищівний удар» по селянах, серед яких було багато українців, ніж по українцях, серед яких було багато селян»⁶. Ноув розумів причини нищення селян, які чинили опір колективізації (кампанія розкуркулення теж була винищувальною), але не міг повірити зібраним у книзі Р.Конквеста розповідям свідків голоду, які стверджували, що нищили українців.

Голод 1932–1933 рр. мав свої епіцентри в УСРР, на Кубані і в Казахстані, де кількість жертв на порядок перевищувала показники інших голодуючих регіонів. Казахстанський голод відрізнявся від голоду в УСРР і на Кубані своїми механізмами. Навпаки, в УСРР і на Кубані механізми голоду виявилися тотожними. Це були українські за складом населення регіони (понад дві третини українців – в УСРР, майже дві третини – на Кубані). Слід вказати й на те, що питання про їх воз'єднання в одній радянській державі в 1920-х рр. ставилося перед Кремлем властями УСРР. Об'єднують ці регіони й репресії, спрямовані в ситуації голодомору проти інтелігенції. Одночасно з репресіями Кремль раз і назавжди розв'язав проблему «другої України» на Північному Кавказі: українізація районів із більшістю українського населення була припинена, а корінним жителям наказувалося вважати себе росіянами.

Факти свідчать, що терор голодом спрямовувався проти українських селян, а не селян взагалі. Зрозуміло, однак, що від організованого Кремлем на території України голоду так само страждали польські, німецькі та інші села.

Багатонаціональний Радянський Союз будувався на засадах конституційного етнократизму з ієрархічною градацією націй. Нації, які давали ім'я політико-адміністративним регіонам, були названі титульними. Права націй залежали від місця в національній ієрархії. Зокрема, росіяни займали неофіційне становище титульної нації в межах усього СРСР. Вони були найбільш привілейованими під кутом зору національних прав, хоч у тоталітарній імперії залишалися безправними. Українці були титульною нацією в межах власної республіки й етнографічною масою з тенденцією до асиміляції з росіянами – в інших регіонах. Становище українців суміжного з УСРР Північно-Кавказького краю було специфічним. Вони бажали перетворитися з етнографічної маси на титульну націю шляхом воз'єднання територій.

Підхід до проблеми голодомору повинен враховувати специфіку етнократичної побудови СРСР. На жаль, часто до цієї проблеми підходять з емоційних позицій. Не менш часто оцінку голодомору підверстують під інший різновид геноциду – голокост.

Називати голодомор українським голокостом не випадає одразу з двох причин, важливість яких рівноцінна. По-перше, український голокост – це знищення на території України 1,6 млн. євреїв під час окупації республіки в 1941–1944 рр. німецькими, румунськими й угорськими військами. По-друге, між обома формами геноциду нема прямої аналогії. Нацисти винищували євреїв там і тоді, де їх знаходили. Сталінський режим, однак, не мав претензій до українців як етнографічної маси. Після голодомору і збіжних із ним у часі кампаній боротьби з «петлюрівщиною» і «скрипниківщиною» (в ході яких були знищені або ізольовані десятки тисяч представників української інтелігенції) протестний потенціал українського народу був настільки підірваний, що Сталін

наважився зробити крок, який у цій ситуації втратив політичне значення: він переніс столицю УСРР із Харкова у Київ. Отже, українці в СРСР не винищувалися тільки через те, що були українцями. Якраз захист цієї «лобової» тези слід вважати відходом від наукових критеріїв в оцінці голодомору як геноциду. Суть сталінських репресій полягала в тому, що цілковитий контроль над партією, державою і суспільством генсек використовував для нищення тих, хто являв собою загрозу для нього особисто. Жертвами сталінської команди стали і півмільйонна Компартія України, і українські селяни разом із селянами інших національностей, які мали нещастя проживати на території республіки, і безпартійна українська інтелігенція, і, якщо треба було відвернути гнів репресованих від генсека, – ті, хто безпосередньо здійснював репресії.

Українці на чверть століття опинилися на вістрі сталінських репресій. Однак розгляд проблеми голодомору і всієї сукупності сталінських репресій в етнічній площині не наближає нас до формулювань Конвенції ООН про геноцид. У Конвенції не випадково використані два споріднених, але різних визначення – етнічні і національні групи. Дж.Мейс першим із вчених заявив, що сталінський терор в Україні спрямовувався не проти осіб певної національності, а проти громадян Української держави, яка виникла під час розпаду Російської імперії і пережила власну загибель, відродившись у формі радянської республіки. Формула про нищення голодом українців як національної, а не етнічної групи (to destroy them as political factor and as a social organism) міститься у доповіді Мейса на першій науковій конференції по голоду 1932–1933 рр. в Україні, яка відбулася в Монреалі у 1983 р.⁷

Треба з розумінням поставитися до почуттів громадян України, які десятками років існували в умовах сталінської терористичної диктатури, а після війни опинилися на Заході. Вони були переконані в тому, що їх переслідували за ознакою етнічного походження. Не підлягає сумніву, однак, що голодомор не може бути доведений як геноцид у рамках Конвенції ООН, якщо ми поставимося до українців як до етнічної спільноти. Із такого підходу логічно випливає неперервність геноциду, але вона не підтверджується фактами. У Радянському Союзі, як це кожному зрозуміло, українців не розглядали як представників етнічної спільноти, яких треба було винищувати там і тоді, де й коли їх знаходили.

Масові репресії сталінської доби чітко розрізняються за соціальною, національною, етнічною і територіальною спрямованістю. Хоч Україна перебувала в епіцентрі репресій, ми в них не знайдемо суто етнічної, тобто, позбавленої національних ознак складової. Навпаки, ситуація голодомору виглядатиме по-іншому, якщо ми поставимося до українців як до представників титульної нації або як до етнічної більшості у прилеглому до УСРР адміністративно-територіальному регіоні, яка прагнула воз'єднатися з власною країною. Сталін міг розглядати Україну тільки як найбільшу національну республіку в СРСР, а українців – як національну спільноту, тобто як сукупність громадян держави з великими, хоч і декларативними (до кризи в імперській столиці) конституційними правами. У такому випадку акцію геноциду можна зрозуміти як реакцію Кремля на конкретну ситуацію. Існують документальні докази того, що Сталін усвідомлював небезпеку суверенізації УСРР у разі глибокої кризи в центрі. Об'єктивні підстави для суверенізації союзної республіки завжди існували. Більше того, вони були використані в 1989–1991 рр.

Історичний процес у дослідженнях учених часто деформується залежно від потреб поточної політики. Бажаний напрям деформації досить просто досягається спотворенням розмірності подій, перестановкою причин і наслідків, нарешті, штучною підборкою фактів згідно з наперед визначеною концепцією. Тому не можна сподіватися на те, що ми доб'ємося міжнародного визнання геноциду в Україні тільки простим повторюванням фактів про масову загибель українських

селян. Такі факти стають ірраціональними, тобто втрачають свою переконливість, якщо їх поставити в один ряд з іншими, не менш переконливими фактами протилежного змісту. Ми вже переконалися в капітуляції Р.Конквеста під тиском фактів про державну допомогу голодуючим селянам УСРР і Кубані в першій половині 1933 р. Так само небезпечні спроби переконати міжнародну громадськість у тому, що Москва (а не Кремль!) нищила українців (а не громадян України!) через те, що вони були українцями.

Конвенція ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» не вимагає виявлення причин злочину. Треба довести лише те, що у Сталіна був намір здійснити злочин, і він цей намір реалізував. У цій статті мають бути розглянуті документи, які у своїй сукупності визначають механізми терору голодом. Застосування їх означало, використовуючи формулу Конвенції ООН, «навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на її цілковите або часткове фізичне знищення» (стаття II, пункт «в»).

Голод 1932–1933 рр. у СРСР був викликаний хлібозаготівлями. Тому питання про відмінність українського голодомору від загальносоюзного голоду треба починати з аналізу заготівель.

Дискусії щодо заготівельного плану з урожаєм 1932 р. почалися ще із січня. Тоді цієї проблеми торкнувся в записці, адресованій політбюро ЦК ВКП(б), голова ЦКК і нарком РСІ СРСР Я.Рудзутак. Він наполягав на тому, щоб колгоспи знали свій план на початку року. Вони мали б підстави боротися за добрий урожай, переконував Рудзутак Сталіна, якби були упевнені, що вироблена понад державне завдання продукція залишиться у них⁸. Отже, Рудзутак пропонував перейти у відносинах із колгоспами на засади продовольчого податку. Ця ідея в іншій формі висувалася й Косіором у записці Сталіну 15 березня 1932 р. Український генсек пропонував: «Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього урожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю досягне колгосп і колгоспник, тим більший фонд повинен бути виділений і розподілений на особисте споживання»⁹.

Пропозиції Я.Рудзутака і С.Косіора мали одну спільну рису: обидва вважали, що об'єднані в колгосп селяни є власниками тієї продукції, яку вони виробляють, і зобов'язані, як кожний суб'єкт підприємництва, ділитися з державою фіксованою частиною продукції. Навпаки, Сталін, незважаючи на заяви про окремішність «колгоспно-кооперативної форми власності», вважав недержавні сільськогосподарські підприємства такими, в яких держава може вилучати довіільну частку виробленої продукції.

У червні 1932 р. РНК СРСР розробила проект хлібозаготівельного плану, який підлягав затвердженню на партійних конференціях. На початку липня в Харкові повинна була відбутися III Всеукраїнська партконференція. Сталін 1 липня вказав, що на українську конференцію треба виїхати Кагановичу як секретарю ЦК і Молотову як голові РНК. Перед ними ставилося завдання змусити партійну організацію України прийняти до виконання продиктований із Кремля хлібозаготівельний план. «Головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів», – заявив їм Сталін¹⁰.

Дві третини делегатів конференції з вирішальним голосом становили секретарі сільських і районних парткомів. Звертаючись передусім до них, С.Косіор у своїй доповіді зазначав: «Нам, нашим сільським організаціям, треба негайно піднятися, взяти керування міцно в руки, мобілізувати всі свої сили, сили колгоспників, щоб дати нищівну відсіч куркулеві і його агентурі і ні в якому разі не припустити ніяких втрат»¹¹. Отже, низові компартійні керівники почули від

генерального секретаря ЦК КП(б)У тільки звичну антикуркульську риторичку. Вони повинні були у третій раз, після заготівель 1930 і 1931 рр., переконувати селян віддавати державі вирощену ними продукцію без міри. Але ці керівники добре знали, що селяни не працюватимуть на державу без оплати, коли ж працюватимуть під примусом, то втрати продукції будуть величезними.

Приймальня голови ВУЦВК Г.Петровського у той час одержувала відчайдушні листи із сільської «глибинки». Типовим був анонімний лист від голови колгоспу в Лебединському районі на Харківщині, датований 8 серпня 1932 р.: «Треба вивчити стан, Григорій Іванович! Інакше наша справа з колгоспами проіграна. Візьміть, убедіться, проїдьте самі, або пошліть серйозну особу в такі села на Лебединщину й Ви повірите, що пише не опортуніст, не куркуль, а вірний колгоспник, котрому не буде життя, коли колгоспи розпадуться. Ви вивчіть на Лебединщині такі села, як Бишкінь, Михайлівка, Ворожба, Великий Вистороп, Межиріччя, Нижня Сироватка – тут життя вмирає на селі. Крім комуніста, а тепер і комуністи кажуть, що десь є шкідництво, Ви не знайдете людину, котра б підтримувала радвладу, всі закликають, люди готовляться до голодної смерті»¹².

Цей лист дуже показовий. По-перше, його писав колишній незаможник-активіст, який став головою колгоспу. Він не мислив собі життя поза колгоспом, але виявилось за три роки, що нема життя якраз у колгоспі. По-друге, голова колгоспу не насмілювався підписати листа, оскільки прагнув розповісти голові ВУЦВК правду про поширені на селі антирадянські настрої. По-третє, він сподівався, що Петровський скаже своє вагоме слово, якщо звертався до нього з листом. По-четверте, як видно з листа, колгоспники вже почали переконуватися у тому, що зима 1932–1933 рр. буде не кращою, ніж зима 1931–1932 рр., тому що вони нічого не отримують на свої трудовні. Навіщо ж працювати на збиранні врожаю? Кожний розумів, що не втече від голодної смерті, якщо не забезпечить себе хоч чимось перед тим, як весь урожай забере держава.

У листі Молотову і Сталіну від 10 червня 1932 р. В.Чубар попереджав: «Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуться масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер – викопування посаженої картоплі, бурякових висадок, цибулі тощо – буде відтворюватися в набагато більших розмірах у період визрівання озимини»¹³. Йому вторив Петровський: «Від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно»¹⁴.

Керівники партії теж бачили таку небезпеку для врожаю у голодуючій Україні. Відпрацьовуючи зі Сталіним, який перебував на курорті, постанову ЦК ВКП(б) про жнива у 1932 р., Каганович побіжно зауважив, що у цій республіці «є небезпека розкрадання хліба»¹⁵. Секретно-політичний відділ ОДПУ відстежив ситуацію в Молдавській АСРР і 29 червня 1932 р. підготував для керівників СРСР довідку, в якій аналізувалися настрої селян. У довідці наводився перелік перехоплених у селянському середовищі розмов:

– нам треба тільки протриматися до нового хліба, а там ми не будемо чекати, поки нам дадуть. Ми вийдемо в поле і самі зберемо хліб, треба всім так робити (с.Французьке);

– ми вірити нікому більше не повинні. Це не минулий рік, коли віддали весь хліб; як тільки визріє хліб, всі колгоспники повинні вийти в поле і розібрати врожай по домівках (с.Федорівка);

– нам би тільки дочекатися нового врожаю, а там подивимось, хто буде господарем хліба. Ми не будемо більше дурнями, якими були у минулому році (с.Коритне)¹⁶.

Такі висловлювання засвідчують всю відносність терміна «розкрадання», яким влада почала позначати у 1932 р. явище, що поширювалося зі швидкістю лісової пожежі. Селяни жалкували, що «пошилися в дурні», налаштувалися відстояти те, що по праву вважали своєю, а не державною власністю.

Так народжувався лиховісний «закон про п'ять колосків», який відіграв істотну роль в організованому владою терорі голодом. Завдяки тому, що Сталін залишався на відстані від своєї команди, ми маємо змогу простежити за всіма нюансами опрацювання цього документа. 20 липня 1932 р. він написав Кагановичу і Молотову, що існуюче законодавство про крадіжки державного, колгоспного і кооперативного майна надзвичайно ліберальне: 2–3 роки тюрми з наступною амністією через 6–8 місяців. Генсек підкреслював, що без заходів, які сам назвав «драконівськими», зміцнити колгоспний лад неможливо. Підкреслював він і те, що з виданням закону не можна зволікати¹⁷. В іншому листі ми знаходимо теоретичну інтерпретацію закону, яка прояснює той план інтегрування колгоспного ладу в командну економіку, що існував у Кремлі від зими 1929–1930 рр. до зими 1932–1933 рр. Кооперативна, колгоспна і державна власність проголошувалися суспільною власністю, яка ставала «священною і недоторканною» під охороною силових державних структур. Охорона вважалася необхідною, щоб «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, але й «індивідуально-горлохватські звички, навички і традиції»¹⁸.

Уся радянська та й пострадянська історіографія проходила повз ці зовні непомітні нюанси історії колективізації. Між тим, якщо накласти ці теоретичні новації на прагнення сталінської команди реалізувати діючу програму РКП(б) 1919 р., тобто налагодити розподіл матеріальних і культурних благ серед населення без опосередкування товарно-грошовими відносинами (цей намір був майже здійснений В.Леніним у 1920 р.), то стає зрозумілою причина відмови Сталіна від побудови відносин між містом і селом на податкових засадах. Обов'язок колгоспів платити податки означав визнання державою їхнього права на вироблену продукцію. Матеріальна заінтересованість, яка сприяла більш ефективній праці селян у колгоспі, прирівнювалася до «індивідуально-горлохватських» звичок, навичок і традицій.

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Мірою судової репресії за розкрадання колгоспного і кооперативного майна був розстріл із конфіскацією всього майна. «За пом'якшуючих обставин» розстріл замінювався позбавленням волі на строк не менше 10 років¹⁹.

Селяни відстоювали свої права, а держава захищала присвоєне собі право на їхню власність за допомогою драконівського закону. Позиція держави була наперед програшною, тому що виробниками були селяни. У процесі виробництва вони знаходили способи взяти хоч що-небудь із колгоспного поля. Секретар ЦК КП(б)У М.Хатаєвич у виступі на партактиві в Запоріжжі у січні 1933 р. заявив, підбиваючи підсумки торішньої збиральної кампанії: «Чи усі колгоспники крали? Мало хто не крав – 10–15 відсотків. Навіть ті, які заробили по 400–500 трудоднів, теж тягли колгоспний хліб»²⁰.

Суть справи полягала, однак, не в тому, що селяни «тягли колгоспний хліб». Такі «крадіжки» частіше за все вимірювалися лише певною кількістю колосків. Законодавці не розуміли, здається, тієї простої істини, що колгоспника не можна змусити працювати безплатно, він мав їсти і годувати сім'ю. Значно більших, ніж від «крадіжок», втрат сільське господарство зазнавало від того, що колгоспники старалися уникнути праці в полі, яка ніким не оплачувалася. Тоді врожай гинув від бур'янів або перестоювання.

Постанова ЦВК і РНК СРСР публікувалася в газеті «Правда» двічі – 8 і 9 серпня. Під цю публікацію редакція «Правди» разом із місцевим компартійно-радянським апаратом організувала в Україні рейд по боротьбі з крадіжками зерна, в якому з 7 по 17 серпня взяли участь 100 тис. «ударників преси». Але даремно кореспондент «Правди» по Дніпропетровській області закликав: треба шукати, адже є «підземне пшеничне місто»²¹. Рейд не дав жодних результатів.

Чи можна вважати, що Сталін був непослідовним у спробах побудувати відносини між містом і селом без опосередкування товарно-грошовими відносинами? У березні 1930 р. він погодився на існування колгоспів в артільній формі, а у травні 1932 р. – на колгоспну торгівлю за цінами вільного ринку. Слід визнати, що це були відступи для заспокоєння селянства. Після них держава завжди переходила в наступ. Наступ на артіль відбувався у своєрідній формі: держава викачувала із села хліб, сподіваючись на те, що колгоспники прогодуються з присадибної ділянки (та й то була зроблена невдала спроба усуспільнення селянських корів).

Поряд із постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. сталінський лист Л.Кагановичу від 11 серпня 1932 р. є одним із тих документів Кремля, які дають уявлення про те, чому був розв'язаний в Україні терор голодом. Суть листа – у двох абзацах, які тут наводяться повністю і мовою оригіналу (виділення ключових слів – у сталінському тексті):

«Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50-ти райкомов высказались **против** плана хлебозаготовок, признав его **нереальным**. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент. Вместо того, чтобы **руководит** районами, Косиор все время **лавировал** между директивами ЦК ВКП и требованиями райкомов и вот – долавировался до ручки. Правильно говорил Ленин, что человек, не имеющий мужества пойти в нужный момент против течения, – не может быть настоящим большевистским руководителем. Плохо по линии ГПУ. Реденсу (Станіслав Реденс від липня 1931 р. по січень 1933 р. – голова ДПУ УСРР – *Авт.*) не по плечу руководит борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, **против** партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей. Так дальше продолжаться не может»²².

У зв'язку з цим Сталін вирішив здійснити перетасовку вищого керівництва України. Кагановича він задумав вдруге призначити на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У, але із залишенням на посаді секретаря ЦК ВКП(б). Одночасно зі зміцненням компартійної ланки зміцнювалася ланка державної безпеки: в Україну відряджався заступник голови ОДПУ В.Балицький. Працюючи в Україні, Балицький мав залишатися на посаді заступника голови ОДПУ. Отже, Сталін залишав людей, яких збирався направити в Харків, на їхніх посадах у ЦК ВКП(б) і ОДПУ. Таким унікальним способом управлінський апарат в Україні наближався до Кремля.

Виклавши Кагановичу свій план кадрових перестановок, Сталін підсумував: «Без цих і подібних їм заходів (господарське і політичне зміцнення України, в першу чергу – її **прикордонних** районів і т.п.), повторюю, – ми можемо втратити Україну»²³.

У березні 1930 р. Сталіна особливо стривожили селянські повстання у прикордонній смузі України, після чого він на півроку припинив колективізаційний смерч. Тепер його знову хвилювало становище у «великій і своєрідній» республіці, розташованій на кордоні з Європою.

Листи із сочинського курорту до Кагановича звичайно призначалися для всіх членів політбюро ЦК, із думкою яких Сталін на початку 1930-х рр. ще рахувався. Лист від 11 серпня 1932 р. був адресований тільки Кагановичу, про що Сталін наступного дня спеціально попередив його²⁴. Каганович був основою кадрової комбінації і мусив знати її суть. Цим пояснювалася незвична відвертість сталінського листа.

Їхати в Харків Каганович не бажав. Він займав друге після Сталіна місце в компартійно-радянській ієрархії, і вважав, що так має бути і надалі. Тому поскаржився на здоров'я, висловив невпевненість щодо того, кого «посадити на Москву», проте все-таки заявив, що готовий їхати, тому що знає «країну, економіку і людей»²⁵.

Становище голодуючої України було жахливим. Спостерігачі в один голос твердили про можливість нового спалаху повстанської боротьби. Республіка, яку Каганович машинально назвав країною (й тоді це відповідало дійсності – до голодомору і великого терору), могла кинути виклик Кремлю. У ній розвинулася власна компартійно-радянська еліта, ступінь довіри до якої з боку центру охарактеризований у листі до Кагановича. У випадку, якби становище Сталіна і його команди в Кремлі захиталося, комуністичний Харків міг би згадати права, утверджені за ним у конституціях і перетворитися з червоного на жовто-синій. І.Лісяк-Рудницький ще за життя Сталіна (у 1950 р.) опублікував у західноберлінському журналі пророчу статтю, в якій містився прогноз, здійснений тільки під час розвалу радянської імперії у 1989–1991 рр.: «Скасування комуністичного устрою в сучасних радянських «союзних республіках», як і в сателітних державах, являло б собою ніяк не болючий переворот, але, навпаки, радісний і природний поворот до власної національної індивідуальності»²⁶.

На селі здійснювалася політика, подібна ленінській у 1918–1920 рр. Ситуація в 1931–1932 рр. була радикально іншою: радянська влада мала справу не з селянами-власниками, а з колгоспниками. Здавалося, що завдяки гамівній сорочці колгоспів держава гарантовано одержуватиме від селянського сектору кошти, необхідні для індустріалізації народного господарства. Сталін вважав, що за допомогою насилля можна не тільки загнати селян у колгоспи, але й змусити їх працювати в громадському господарстві практично безплатно. Небажання працювати розцінювалося як саботаж, а саботажники оголошувалися куркулями з усіма наслідками, що випливали з цього. Та змусити неорганізованих і тероризованих колгоспників працювати без оплати держава все-таки не змогла.

На зборах у кубанській станиці Ново-Титарівська (4 листопада 1932 р.) Л.Каганович спробував охарактеризувати поточну ситуацію загальнодоступною мовою, але з претензією на теоретичні узагальнення. Класова боротьба продовжується у нових формах, сказав він, і куркуль тепер добивається зменшення врожайності та розкрадання хліба. Справа йде не тільки про заготівлі, але й про долю колгоспного руху²⁷. Такий відвертий висновок про долю колгоспів не може викликати заперечень. Антиколгоспний рух селянства настільки розвинувся внаслідок спроб держави насадити протиприродні виробничі відносини на селі, що колгоспи справді почали розвалюватися. Колгоспне село давало державі менше товарного хліба, ніж сільське господарство перед колективізацією. Честолюбна програма форсованої індустріалізації, яка базувалася на ін'єкціях із села, почала зависати у повітрі.

За перші 9 місяців 1932 р. середньодобовий видобуток вугілля в Донбасі скоротився на 22%, а чисельність робітників у вугільній промисловості – на 17% (70 тис. осіб). Нарком важкої промисловості СРСР Г.Орджонікідзе навесні 1932 р. визнав, що радянське керівництво не може достатньою мірою забезпечити продовольче постачання, і робітники почали виїздити з басейну у пошуках їжі і праці²⁸.

Від 1929 р. радянський уряд безперервно нарощував обсяги капітального будівництва у промисловості. У липні 1932 р. Сталін дав вказівку скоротити капіталовкладення в народне господарство на 500–700 млн руб.²⁹ У липні довелося скорочувати також воєнний бюджет на 1933 рік. Коли К.Ворошилов нагадав попередні обіцянки, Сталін зауважив, що тепер інша ситуація³⁰.

У 1929 р. Радянський Союз вивіз за кордон тільки 11 млн пудів хліба проти 131 млн пудів у 1926/27 р. Два роки хлібозаготівельної кризи (1927/28 і 1928/29) вичерпали експортні ресурси. У 1930 р. експорт зернових зріс до 298 млн пудів, а в 1931 р. досяг максимальної величини за весь пореволюційний період – 316 млн пудів³¹. Сталін справився з хлібозаготівельною кризою шляхом примусової колективізації села і почав викачувати хліб із колгоспів, після чого негайно відправляв зерно за кордон.

Та зрозуміти специфіку радянських зовнішньоторговельних операцій можна лише з урахуванням міжнародної ситуації. Якраз у 1929 р. почалася світова економічна криза. Радянські організації скористалися падінням цін на устаткування і різко збільшили його закупки. Але ціни на сировину впали ще більше. Щоб дістати ту саму валютну виручку для оплати імпорту, доводилося продавати в 2–3 рази більше сировини. 14 вересня 1931 р. Сталін писав Кагановичу: «На хліб більше натискувати не можна, тому що доводиться продавати його «задурно»³²». Проте у 1932 р. на зовнішній ринок надійшло 107,9 млн пудів хліба. У хлібофуражних балансах, які склалися Укрзерноцентром, на прогонування однієї людини в сільській місцевості клали 16 пудів на рік³³. Це означає, що хлібом, вивезеним у 1932 р., можна було врятувати всіх тих, хто загинув у СРСР від голоду 1933 р. – 7 млн осіб.

Американський дослідник М.Таугер зазначав, що вивчені ним джерела вказували на серйозні наслідки, які могло б потягнути за собою скорочення або припинення експорту зерна в 1932 р. Мова йшла про відмову іноземних банків кредитувати радянський імпорт, про конфіскацію на основі судових рішень як суден і експортного вантажу в портах, так і взагалі всієї власності СРСР за кордоном³⁴. Розпачливий стан платіжного балансу став одним із проявів економічної катастрофи, що насувалася. Тільки важка криза змушувала сталінський уряд скорочувати видатки на «священних корів» бюджету – промисловість та армію. Каганович писав Сталіну 14 червня 1932 р., що в Москві посилено працюють над визначенням джерел, які можуть збільшити валютну виручку і зменшити «наш дефіцит і утруднення»³⁵. Ішлося, між іншим, про виставлення на аукціон безцінних творів світового мистецтва та унікальних предметів антикваріату. Але солідну валютну виручку міг дати тільки хліб за умови його продажу у великих обсягах.

Радянський уряд був здатний витрясти з колгоспів весь хліб, щоб забезпечити експортні потреби, і переконливо доводив цю здатність упродовж трьох років. Різке зменшення хлібного експорту пояснювалося не бажанням залишити хліб у країні, а його відсутністю. У 1932 р. повторилася ситуація 1929 р., коли у держави вичерпалися запаси зерна під час двох підряд хлібозаготівельних криз.

Дефіцит хліба призвів до різкого зростання антирадянських настроїв серед міського населення, у тому числі у середовищі робітничого класу. В останньому кварталі 1932 р. на централізованому постачанні в Україні перебувало 7 159 500 осіб. Щоб привести витрати хліба у відповідність із його резервами, політбюро ЦК КП(б)У 29 листопада ухвалило зменшити норму для службовців та утриманців робітників і службовців за особливим і першим списками з 400 г на день до 300 г; зняти з постачання кустарів; зменшити фонд громадського харчування на 15%; додати до муки ячмінь і кукурудзу³⁶.

Непопулярні заходи підірвали вплив партії серед населення й авторитет вождів серед тих партійців, які пов'язували свій добробут із партійним квит-

ком. Навіть кваліфіковані робітники засуджували економічну політику уряду. На партзборах залізничної станції Мелітополь член партії Щедрин заявив, що робітників виморюють голодом. Його підтримали машиніст депо Кузнецов і машиніст Ніколаєнко (обидва партійці), які сказали: «Ми в корені не згодні з політикою партії у питанні ставлення до селянства. У селян забирають хліб і худобу, вони голодують і їм нема чим нас годувати»³⁷. У посланні 20-річного комсомольця Г.Ткаченка С.Косіору є одна коротка фраза, яку автор листа не став розвивати: «Зараз набирає сил і авторитету теорія т. Бухаріна»³⁸. Боротьбі з «правим ухилом» сталінська команда приділяла особливу увагу як по партійній лінії (чистка ВКП(б) після поразки М.Бухаріна, О.Рикова і М.Томського), так і по чекістській. Слід визнати, однак, якнайширшу популярність бухарінців, які відстоювали неп і пропагували в сільському господарстві кооперативи, а не колгоспи. Провал економічної політики Сталіна ставив на порядок денний питання про повернення до непу і кооперативного будівництва. Партія, за винятком її номенклатурної частини, могла об'єднатися навколо цих гасел. Для Сталіна це означало політичну смерть.

Наскільки гострими були настрої у самій партії, свідчить інформація чекістів із 4-ї взуттєвої фабрики у Києві. Помічник редактора фабричної багатотиражки Йосип Гутник заявив колишньому троцькісту (не підозрюючи того, що чекісти старалися перетворювати усіх «колишніх» на своїх агентів): «Ми повинні вимагати: 1) припинити вивіз хліба за кордон; 2) припинити хлібозаготівлю; 3) призупинити колективізацію і розпустити ті колгоспи, які себе не виправдали». Далі він заявив агенту ДПУ: «якби ми висунули гасло «Геть уряд голоду!», то за нами пішла б переважна більшість»³⁹.

Антисталінські настрої серед робітничого класу та інтелігенції ставали особливо небезпечними для Кремля через те, що змикалися з антиколгоспними селянськими виступами. У довідці секретно-політичного відділу ОДПУ «Про негативні явища на селі і діяльність антирадянського елементу» (від 5 серпня 1932 р.) зверталася особлива увага на зростаючу активність антиколгоспного руху за останні два місяці – червень і липень. Чекісти зафіксували також різке збільшення селянських виступів у 1932 р. порівняно з попереднім роком. На першому місці за кількістю виступів стояла УСРР – 923 з 1630 по всій країні. На другому місці перебував Північно-Кавказький край (173 виступи)⁴⁰.

Низка діячів уряду Російської Федерації (О.Смирнов, В.Толмачов, М.Ейсмонт) під впливом наростаючої кризи почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозу для партії. 27 листопада 1932 р. генсек скликав об'єднане засідання політбюро ЦК і президії ЦК ВКП(б), на якому поставив питання про групу О.Смирнова. Заперечуючи свою особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу члени цієї групи, Сталін назвав дві причини невдач: а) проникнення в колгоспи і радгоспи антирадянських елементів із метою організації шкідництва і саботажу; б) неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. Він закликав відмовитися від ідеалізації колгоспів та радгоспів і застосувати методи примусу щодо них, аби викоренити елементи саботажу та антирадянських явищ. «Було б нерозумно, – підкреслив генсек, – якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»⁴¹.

Сталін оприлюднив заяву про «нищівний удар» 27 листопада, але фактично почав репресії місяцем раніше – 22 жовтня 1932 р. Цього дня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення відрядити на дві декади комісію Молотова в УСРР (у складі голови правління Держбанку СРСР М.Калмановича, начальника об'єднання «Заготзерно» С.Саркісова та ін.) і комісію Кагановича в Північно-Кавказький край. Обидві комісії мали надзвичайні повноваження.

В.Молотов перебував в Україні до 6 листопада, після чого поїхав у Москву на свята. Повернувся він у Харків 17 листопада і перебував в Україні до 23 листопада. Перші два дні Молотов просидів у столиці УСРР, відпрацьовуючи, згідно з одержаними від Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру щодо посилення хлібозаготівель. Тексти документів він надіслав на узгодження в Кремль⁴². Вони були опубліковані у вигляді постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і постанови РНК УСРР від 20 листопада під однаковою назвою – «Про заходи до посилення хлібозаготівель».

У постановах висувалася вимога повністю виконати план заготівель до 1 січня. Заборонялося витрачання натуральних фондів, утворених у колгоспах, які не виконали хлібоздачу. Артїлі-боржники, які видавали натуральні аванси у рахунок трудоднів або для громадського харчування понад встановлені норми (15% від фактичного обмолоту), повинні були негайно організувати повернення «незаконно розданого хліба» з тим, щоб спрямувати його на виконання плану. Райвиконкоми зобов'язувалися організувати вилучення у колгоспів, одноосібників і робітників радгоспів хліба, що його розікрали під час косовиці, обмолоту і перевезення⁴³. Цей зловісний пункт на ділі означав, що держава санкціонує проведення масових обшуків із негайною конфіскацією всіх наявних запасів зернових, бо відрізати «вкрадене» зерно від будь-якого іншого ніхто не збирався.

Прийнята під диктовку Молотова й узгоджена зі Сталіним постанова РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. містила в собі пункт 9, який мав безпосереднє відношення до організації терору голодом і голодомору: «До колгоспів, що припустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як усуспільненої худоби, так і худоби колгоспників. Райвиконкоми застосовують ці штрафи з попереднього дозволу кожного окремого випадку облвиконкомом. Розмір штрафів (у межах 15-місячної норми м'ясоздавання) і термін сплати цих штрафів райвиконком встановлює відповідно до господарського стану кожного окремого колгоспу»⁴⁴.

Постанова ЦК КП(б)У від 18 листопада повторювала 9-й пункт урядової, в якому йшлося про вилучення у вигляді натуральних штрафів індивідуальної худоби колгоспників. У постанові містився ще один важливий пункт, якого не було в урядовій: одноосібників, які не виконували хлібоздачу, дозволялося штрафувати встановленням додаткових завдань не тільки по м'ясозаготівлях (у розмірі 15-місячної норми), але й по картоплі (в розмірі річної норми здавання)⁴⁵.

Таким чином, запроваджені з особистої санкції Сталіна молотовські партійно-урядові постанови встановлювали відповідальність колгоспників за невиконання колгоспами встановленого хлібозаготівельного плану. Боржники повинні були відповідати продукцією, вирощеною у присадибному господарстві. Одноосібники відповідали за нездачу зерна іншою продукцією, а конкретно – худобою в живій вазі або м'ясом (салом) і картоплею. Виявлення наявності вироблених у присадибному господарстві колгоспника або в господарстві одноосібника продовольчих запасів могло бути здійснене різними шляхами, але за логікою головним ставав обшук.

У постанові ЦК КП(б)У містилася сором'язлива ремарка: не допускати застосування масових обшуків у колгоспників та одноосібників⁴⁶. Більш детально ця тема розгорталася у розпорядженні Нарком'юста УСРР від 25 листопада, яке адресувалося прокуратурам. Нарком'юст давав прокурорам таку настанову: «У питанні повернення незаконно розданого хліба й вилучення у окремих колгоспників та одноосібників розкраденого хліба – пояснюється: а) у цій роботі треба обов'язково спиратися на кращих колгоспників-ударників, вживаючи всіх заходів до того, щоб без масових трусів й адміністрування на основі самоперевірки досягти ефекту як щодо кількості виявленого й повернутого хліба, так і у

виявленні фактичних зривачів із керівництва колгоспами й ледарів та рвачів, що хоча не мають трудоднів, проте мають запаси хліба; б) треба найширше поставити й використати агентурні можливості з тим, щоб найбільше запобігти зайвих дій, які не дають жодних наслідків»⁴⁷.

Отже, у продиктованих Сталіним і Молотовим постановах харківського компартійно-радянського субцентру влади містилися пункти, які вели до переростання вже пануючого у Радянському Союзі (в тому числі і насамперед – в Україні) голодування міського і сільського населення у жахливий голодомор. Мова йде про натуральне штрафування тих господарств колгоспників та односібників, які держава вважала боржниками із хлібозаготівель.

Названі постанови і розроблені на їх основі підзаконні акти мали певні обмеження щодо процедури обшуків і набору продовольчих продуктів, які підлягали конфіскації. Переростання здійснюваних силовими засобами хлібозаготівель у терор голодом під виглядом заготівель відбувалося поступово. Процес переростання має бути ретельно відстежений (за період від грудня 1932 р. до лютого 1933 р.) при аналізі дій заготівельників, які керувалися як вказаними постановами, так і усними інструкціями. Але вже тут треба зафіксувати найголовніший результат діяльності надзвичайної хлібозаготівельної комісії під керівництвом Молотова в УСРР: створення законодавчої основи для терору голодом, тобто для геноциду.

Темпи хлібозаготівель знижувалися від п'ятиденки до п'ятиденки. У відповідь на грізний запит Сталіна С.Косіор 8 грудня 1932 р. підготував звіт про стан справ після від'їзду Молотова з України (тобто з 23 листопада). Косіор робив висновок, що українська парторганізація повинна зосередити роботу «на виявленні прихованого, неправильно виданого і розкраденого хліба»⁴⁸. На виконання плану хлібозаготівель за рахунок «неправильно створених фондів» (головним чином – продовольчого і фуражного) Косіор не покладав надій, тому що вони вже були в основному вивезені з колгоспів. Хліб у колгоспників і односібників можна було відібрати або обшуками, або репресіями. Незручність обшуків полягала в непрогнозованості результату: хліб могли і не знайти⁴⁹. Тому Косіор схилився до застосування репресій.

Що могло змусити селян віддати державі прихований хліб, який рятував їх від голодної смерті (у тому випадку, зрозуміло, якщо його вдалося приховати)? Держава в особі Молотова і Кагановича винайшла два способи впливу: натуральні штрафи і «чорну дошку».

Вираз «чорна дошка» уперше ми зустрічаємо в щоденнику Кагановича під час його поїздки на Північний Кавказ. На засіданні бюро крайкому 1 листопада він заявив про намір поставити на «чорну дошку» від 3 до 5 станиць, в яких заборонити торгівлю і провести чистку від контрреволюційних і куркульських елементів⁵⁰. Ідея була підхоплена і в Україні. Наприкінці 1990 р. у Вашингтоні з'явився тритомник спогадів громадян США і Канади, які проживали до Другої світової війни в УСРР. Серед свідчень є розповідь Василя Шумка, який учителював у селі Вербки. Він, зокрема, показав: «Не випускали ні в село, ні з села. А то, значить, чорна дошка. Такий стовб і напис «Бойкот...». Приїхав секретар Дніпропетровської області – Хатаєвич, і він був заступник першого секретаря України комуністичної. Він каже: То чому у вас тут трупи? Беріть усі! То якже? – йому кажуть. – Не можемо ховати, та як ми ховатимемо? Ні дощок, нічого нема. А, каже, так зробіть: Візьміть усіх у криницю – ті криниці, що осталися, – закиньте їх і загорнути їх»⁵¹.

У листі Сталіну від 8 грудня Косіор повідомляв, що області занесли на «чорну дошку» близько 400 сіл. Однак український генсек був невисокої думки про ефективність такої репресії: блокада сіл мало впливала на хід заготівель⁵². Навпаки, натуральні штрафи він вважав ефективним засобом «стимулювання» заготівель. У листі це підкреслювалося кілька разів: «найбільший результат дає

застосування натурштрафів, за корову і свиню тепер колгоспник і навіть одноосібник міцно тримаються»; «найбільш добрі результати з репресій дають натурштрафи і позбавлення присадибної землі»⁵³.

На початку грудня у Харків був відряджений із групою чекістів В.Балицький. Сталін призначив його особливоуповноваженим ОДПУ СРСР по УСРР, залишивши С.Реденса на певний час головою ДПУ УСРР. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня з участю Л.Кагановича Балицький вказав, що обшуками виявлено в усій республіці за дві декади 7 тис. ям і 100 «чорних амбарів», в яких знайдено 700 тис. пудів хліба⁵⁴. Із цієї інформації можна було зробити два висновки: а) селяни справді ховали від держави рештки врожаю; б) розміри прихованого хліба були настільки мізерні, що виконати план за рахунок викриття «чорних комор» було неможливо. Косіор підтвердив цей другий висновок, але Хатаєвич вважав, що чекістам вдалося виявити лише незначну частину «прихованого і розкраденого» хліба. Позиція Хатаєвича була співзвучною з лінією, яку обрав посланець Сталіна – Каганович: обов'язково виявити в Україні «підземне пшеничне місто». Радянські газети вже давно експлуатували тему «підземного міста», пояснюючи скорочення хлібного пайка в державній системі карткового постачання саботажем українських куркулів. Ця тема повинна була замаскувати або виправдати запланований «нищівний удар».

Заслугує на увагу у світлі дальших подій зіставлення свідчень В.Чубаря і С.Косіора на засіданні 20 грудня. Чубар говорив, що штрафи в натурі не стягують, вважаючи це недоліком хлібозаготівель⁵⁵. Косіор говорив про повальні, але малоефективні обшуки. Ми можемо твердити, що на час наради натуральні штрафи й обшуки ще не поєднувалися між собою в одну репресивну акцію. Це дуже важливо.

Посилаючи у листопаді 1932 р. в Україну особливоуповноваженого ОДПУ, Сталін поставив перед ним завдання, які незабаром В.Балицький озвучив в оперативному наказі по ДПУ УСРР № 1 від 5 грудня. Наказ починався з твердження про те, що в Україні існує «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». Перераховуючи всі ці явища, Балицький робив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом». Закінчувався наказ постановкою завдання: «Основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи Радянської влади та партії на селі»⁵⁶.

Наказ був тільки на перший погляд дивним: апарату наперед видавалася версія (з усіма її відгалуженнями аж до польського генерального штабу), яку він мав не тільки підтвердити слідчими діями, але й матеріалізувати у вигляді контрреволюційних організацій з уже заарештованим членським складом. Проте такими були рутинні дії чекістів сталінської доби.

В оперативному наказі В.Балицького по ДПУ УСРР №2 від 13 лютого 1933 р. підбивалися підсумки діяльності ударно-оперативної групи, створеної з метою «негайного прориву і викриття контрреволюційного підпілля». Ударно-оперативна група, як вказувалося у преамбулі до наказу №2, виконала те, чого від неї чекали: «викрила контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій і депо, ряд пунктів прикордонної смуги. У процесі ліквідації встановлений зв'язок із закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, «УВО», УНДО) і польським

Головштабом»⁵⁷. Підбиваючи підсумки, Балицький запевняв, що чекістам вдалося попередити негативний розвиток подій: «Аналіз ліквідованих за цей час справ говорить за те, що в даному випадку ми зіткнулися з єдиним ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні навесні 1933 року з метою повалення Радянської влади і встановлення капіталістичної держави – так званої «Української незалежної республіки»⁵⁸.

Аналізуючи обидва накази Балицького як певну сукупність, ми бачимо в них зображення, дзеркально протилежне реальному. Це не означає, що чекісти будували відірвані від реальності повітряні замки. Накази Балицького треба читати, так би мовити, із дзеркалом у руках. Тоді ми побачимо, як причини ставали наслідками, а наслідки – причинами. Сталін справді боявся втратити Україну, як він признавався у листі до Кагановича від 11 серпня 1932 р. Але між груднем 1932 р. і лютим 1933 р. він завдав попереджувальний удар жакливого сили, який цілком виключив розвиток подій по шляху, що міг призвести до появи «Української незалежної республіки». Це був той самий «нищівний удар», про який він попереджав своє оточення на скликаному 27 листопада 1932 р. об'єднаному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б)⁵⁹.

Від грудня 1932 р. чекісти працювали не тільки над створенням центрів організованого спротиву радянській владі, але й над результатами діяльності цих центрів. У першу чергу мова йшла про розкрадене або приховане зерно з урожаю 1932 р. Приписуючи контрреволюції відповідальність за глибоку кризу колгоспного ладу, яка виявлялася передусім у колосальних втратах урожаю, керівники партії й уряду відводили удар від себе.

На відміну від міфічних контрреволюційних організацій, для створення яких людей завжди вистачало, ями і «чорні комори», з яких склалися підземні «пшеничні міста», мали бути реальними. Кинувши всю сільську міліцію, уповноважених із хлібозаготівель, членів КНС і вагому частку власної агентури на виконання цього завдання, Балицький не досяг істотних результатів. У складеній наприкінці січня 1933 р. довідці ДПУ УСРР зазначалося, що за період від 1 грудня до 25 січня було знайдено 14 956 ям, 621 «чорна комора» і 1359 інших таємних сховищ, з яких вилучено 1718,5 тис. пудів хліба. Щоб зробити сумарну кількість зерна більш вагомою, в названу тут цифру включили й хліб, знайдений у так званих «озадках», а також у перекупників⁶⁰. Та все одно підземних «пшеничних міст» чекісти не знайшли.

Тепер перейдемо до головного. 1 січня 1933 р. керівники УСРР у Харкові одержали за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й.Сталіна телеграму такого змісту: «Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.:

Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)⁶¹.

Якщо розглядати цей документ поза часом і простором, ми не відчуємо в ньому вибухової сили. Упорядники збірника його не проігнорували, бо не так багато документів ішло в столицю радянської України за підписом генсека. Крім того, вони, мабуть, відчули унікальність телеграми, яка адресувалася безпосередньо селянам. Вони навіть спробували пояснити причини звернення до українського селянства з погрозами про розстріл і зробили під зірочкою таку

примітку до документа: «За свідченням секретаря ЦК КП(б)У М.М.Хатаєвича у 1932 р. приховуванням зерна займалися від 85% до 90% колгоспників».

У телеграми один сюжет – про розкрадання урожаю. Примітка, в якій міститься цілком правильна інформація, доповнює сталінську телеграму даними про поширеність крадіжок хліба, але не дає уявлення про їх масштаби. Та ми можемо оцінити ступінь розлюченості міського населення, яке перед новим, 1933 роком, стало одержувати зменшену норму мізерної хлібної пайки внаслідок того, що «українські селяни розікрали урожай». Ми можемо оцінити і майстерність сталінської режисури, яка гротескно перебільшувала масштаби вкраденого й обтяжувала виною за голод у Радянському Союзі саме українських селян. Адже громадяни СРСР, яких держава годувала одержаним по заготівлях хлібом, не знали, що селяни крали хліб кілограмами й колосками.

Хто у кого крав? Сама держава в опублікованих нею законах урочисто обіцяла брати у селян тільки частину вирощеної продукції. Зокрема, 12 квітня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) схвалило, а 13 квітня ЦВК і РНК СРСР прийняли закон, за яким для колгоспів незернових регіонів встановлювалося здавання (продаж) товарного хліба за нормою, що не перевищувала однієї восьмої частки валового збору; в зернових регіонах, у тому числі в Україні, ця норма становила від чверті до третини збору⁶². Однак у 1930–1932 рр. держава забирала в Україні майже все, включаючи насіннєвий, фуражний і продовольчий фонди. Тільки 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Постанова обмежувала претензії держави на врожай певним, наперед визначеним відсотком. Цим держава визнала, нарешті, власність колгоспів та одноосібників на вирощену ними продукцію, що нормалізувало економічні відносини між містом і селом.

Повертаючись до телеграми, слід зазначити, що чекісти вже повідомили Сталіна про відсутність хліба в українському селі. Отже, телеграма не мала відношення до «розкраденого» урожаю 1932 р. У той час готувалася й постанова про перехід у відносинах між містом і селом на податкову основу. У Кремлі вирішили, нарешті, реалізувати пропозиції Я.Рудзутака і С.Косіора, які повторювали здійснений В.Леніним у березні 1921 р. перехід від продрозкладки до продподатку. Отже, телеграма не мала відношення і до урожаю 1933 р. Навіщо було генсеку звертатися до українських селян?

Жахливий зміст сталінської телеграми розкривається лише за умови врахування всього контексту, в якому стала можливою її поява. Перший пункт телеграми був попередженням: здавайте хліб, інакше буде вам недобре. Другий пункт стає зрозумілим тільки у зіставленні з першим. Він адресувався селянам, які проігнорували попередження. Але таких селян треба було визначити. Яким способом? Досі не придумали нічого більш ефективного ніж обшук. Отже, сталінська телеграма українським селянам була сигналом до масових обшуків.

У ході обшуків хліб могли знайти або не знайти. У першому випадку все було ясно: швидкий суд на основі закону від 7 серпня 1932 р. Про це телеграма попереджала. Які дії Кремль передбачав у другому випадку, у телеграмі не повідомлялося. Зате було відомо, що з листопада 1932 р., тобто вже два місяці, на тих боржників, у кого при обшуках хліб не знаходили, іноді накладалися натуральні штрафи. Звідси впливав зрозумілий для заготівельників висновок: тих, у кого не знайдуть хліба, треба штрафувати.

Натуральне штрафування вважалося ефективним засобом впливу на тих, хто приховував хліб. Та чи могло воно вплинути на тих, хто не мав хліба, щоб здати державі? У листопаді і грудні 1932 р. до масових трусів в українському селі звикли, але натуральне штрафування, як свідчать джерела, ще не бу-

ло масовим, хоча теж стало звичним. Поєднання обшуків із натуральним штрафуванням в одне ціле за сигналом Сталіна якраз і було його «нищівним ударом».

Яке продовольство хлібозаготівельники забирали у селян, коли не знаходили хліба? У прийнятих органами радянської влади постановках ішлося про м'ясо, у тому числі в живій вазі, а також про «другий хліб» – картоплю. Але сталінська акція вже не була розрахована на вилучення прихованого хліба. Мова йшла про вилучення всього незернового продовольства, щоб у жахливий спосіб ускладнити ситуацію у вже голодуючому селі. Тому заготівельники не повинні були обмежуватися наявними інструкціями про натуральне штрафування.

Ми не маємо документа, в якому керівники держави давали б розпорядження конфіскувати все продовольство в селянських господарствах із метою створити їх власникам несумісні з життям умови. Такий документ із зрозумілих причин існувати не міг. Але наявність усних інструкцій подібного змісту підтверджується узгодженістю дій місцевої адміністрації в межах всієї України. Про такі дії розповідали свідки голодомору комісії Конгресу США на чолі з виконавчим директором Дж.Мейсом. Ось невеликий перелік свідчень.

Анонімний свідок, 1903 р. народження, с.Осича Балка, Звенигородський район: «Одна жінка в нашій селі, вона бідна, дуже бідна жінка, поля в них не було, а город був, в неї може було півгектари городу, то вона там собі трошки щось посадила, того жита трошки посіяла, то вона закопала відро жита і посадила зверху вишню. Знайшли, хтось підглянув чи так знайшли, та й відро жита забрали, все в хаті забрали й її на заслання вислали на Колиму»⁶³.

Дмитро Корнієнко, 1918 р. народження, хутір у Понорницькому районі на Чернігівщині: «Маму нашу засудили на початку 1933 р. на 8 років в'язниці. Сестра моя 27-го року народження і ми осталися ще нібито в своїх стінах, і тому покійна бабця вирішила нами заопікуватися, бо не було кому. Я пригадую такий епізод. Зайшла бригада, яка так називалася – по викотці хлібозаготівлі. Ну й покійна бабця принесла нам, можливо, вона позичила в своїх синів, пів стакана пшона зварити нам кашу на вечір. То була пообідня пора. І вони найшли ту шклянку з тим пшоном. Їх було деє може п'ятеро, переважно були чужинці, зауважив тільки два наших у тій бригаді. То один тільки як найшов: – Ага, пшоно. – І питався до решти: – Хто має торбу з пшоном, щоб висипати то з стакана. І оставили нам той стакан пустий. Коли вони оставили наше помешкання, то ми були абсолютно без жадної їжі»⁶⁴.

Федір Капуста, 1900 р. народження, село Горби на Полтавщині: «Були організовані бригади в кожному селі, де була сільрада – і ходили ці бригади до колгоспників і до індивідуальників і забирали все чисто що не є. Що знайшли – жменю пшона – забрали, що знайшли – жменю гарбузів – забрали. І в погребках – де капуста була, буряки квашені, картопля була – і там забирали все до чиста. Чому вони це забирали? Це така була директива тих уповноважених, що робили це. А їм зоставалося, оцим, хто приймав участь у хлібозаготівлях – їм зоставалося 25% і вони старалися якнайбільше збирати, розумієте, бо їм же 25%. Вони також не мали хліба, також голодні були»⁶⁵.

Григорій Мороз, 1920 р. народження, село Миколаївка Буринського району на Сумщині: «Брали що попало. Особливо такі були ці активісти, що навіть жінки, які були між ними, то в печі щось там зварене, то перекидали. Як ніби ненарошне. Перекине, щоб те вилосилося і тоді:

- Ну чим ти живеш?
- Нема нічого.
- Ну чим ти живеш?
- Ну та як, та живу.
- Чого ж ти не здох?»⁶⁶.

Теодора Сорока, 1924 р. народження, хутір Лозуватка Царичанського району на Дніпропетровщині: «...Голодівка почалася на весні в 33-му році. Уже десь так під кінець лютого. Уже починалася страшна голодівка, бо викачували навіть як людина пішла десь щось дістала то так уже зараз то забрали. Навіть як десь пшона жменьку здобув хтось і вкинув у воду – варив у горшку, то навіть той горшок розбивали, викидали на двір»⁶⁷.

Олекса Сонипул, 1915 р. народження, Сосницький район на Чернігівщині, села не назвав, бо мав рідню: «...В 33-ім році перед самим Різдом в нашому селі ходили бригади на викачці хліба. Забирали все що можна їсти. У той день і знайшли й нашу картоплю, що закопали на дядьковому городі. І через те в той день у дядька забрали все, і ті вузлики, що баба назбирала на насіння на другу весну. А на завтра, на перший день Різдва, приїхали до нас, відірвали вікна, двері й відвезли до колгоспу. Батько в ту ніч не спав удома, а мати уже померла. Нас було тоді шестеро – найменша сестра чотири роки. І дядько нас забрав у свою хату. То назавтра прийшли з сільради й сказали, щоб за 24 години нас у дядьковій хаті не було»⁶⁸.

Тритомник переповнений такими свідченнями з усіх регіонів. Такі ж свідчення містяться у виданнях діаспори, а з 1989 р. – у багатьох книгах, опублікованих в Україні. Наведені свідчення відібрані так, щоб показати головне: під виглядом хлібозаготівель у селян забирали всю їжу з єдиною метою: змусити їх померти з голоду. Розпочата новорічною телеграмою Сталіна винищувальна акція поширилася на всю Україну. Намір Кремля знищити певну частину українського населення має солідну доказову базу у свідченнях сотень людей, яким вдалося вижити. Маємо ми й об'єктивні результати цієї сталінської акції: загибель від голоду мільйонів людей.

Конфіскація продовольства з каральною метою здійснювалася в УСРР і під час зимових хлібозаготівель 1931–1932 рр., а також у листопаді – грудні 1932 р. Але тоді ці випадки не мали характеру масової акції. Тоді вони являли собою «стимулюючий» захід для прискорення заготівель, тобто здійснювалися з метою тероризувати сусідів, які не бажали віддавати державі приховане зерно.

У кордонах УСРР «нищівний удар» Сталіна прийшовся по всьому сільському населенню. Організаторам цієї каральної акції було байдуже, чи є кожне окремо взяте село українським, чи воно болгарське, німецьке або грецьке. У Кремля була одна мета: «заспокоїти» жахливим голодом уже голодуючу, і тому здатну на стихійний бунт Україну. Авантюристична політика форсованої індустріалізації загрожувала колосальним соціальним катаклізмом. Проте вірогідність катаклізму в різних регіонах вважалася неоднаковою. Україні, як були переконані в Кремлі, найбільше загрожував стихійний вибух хоча б тому, що вона голодувала другий рік поспіль.

На початку 1933 р., так само як і в першій половині 1932 р., багато селян виїздили в Росію, щоб купити чи обміняти хліб для своєї родини. На відміну від 1932 р., влада не бажала допускати такі поїздки.

У прикордонних із Росією місцевостях колгоспники намагалися врятуватися від голодної смерті на російській території. У вже згаданого Дмитра Корнієнка, який жив на Чернігівщині, запитали: «А коли у вас з'явилися ті, що йшли з півдня? Ви казали, що українці переходили через Ваше село». Той відповів: «У нас ці переходячі появились на початку 33-го року. Зимом. Найбільше їх появлялося зимою. І, безперечно, були вони голодні, виснажені й шукали за кавалком хліба. Вони всі йшли з півдня на північ. І тому в нас їх було дуже багато поховано. Не наших. Наших, я ще раз кажу, може 20 таких, може більше, але чужих кожного дня збирали і закопували, збирали і закопували»⁶⁹.

Голодуючих відганяли від залізниць. Якщо не було надії дістатися до Росії пішки, вони йшли в найближче місто, і там вмирили. Владу найбільше турбува-

ли не ті, хто помирав у містах, а ті, хто намагався покинути зону бідунства, на яку перетворювалася вся Україна. У документальному збірнику «Трагедія советської деревні» надруковані три документи, які дають вичерпне уявлення про заходи, запроваджені Сталіним із метою припинення втеч від влаштованого ним голоду. Основний документ – директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 р. був написаний Сталіним власноручно (автограф зберігся), і тільки у передрукованому примірнику з'явився підпис голови уряду В.Молотова⁷⁰.

Директивний лист, якщо його аналізувати в комплексі з новорічним зверненням Сталіна до українського селянства й усними інструкціями про конфіскацію будь-якого продовольства, документально засвідчує намір Кремля організувати в сільській місцевості України суцільний голод. Варто повністю навести вступну частину цієї шифровки, в якій аргументувалася необхідність запропонованих генсеком заходів: «До ЦК ВКП і Раднаркому дійшли відомості, що на Кубані і Україні почався масовий виїзд селян «за хлібом» в ЦЧО, на Волгу, Московську обл., Західну обл., Білорусію. ЦК ВКП і Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд з України в минулому році, організований ворогами Радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації «через селян» в північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади. У минулому році партійні, радянські і чекістські органи України проґавили цю контрреволюційну витівку ворогів Радянської влади. У цьому році не може бути допущене повторення минулорічної помилки»⁷¹.

В.Балицький не випадково одержав ще в кінці 1932 р. завдання організувати низку контрреволюційних організацій. Це допомогло генсеку перекваліфікувати селянські втечі від голоду в очак компартійно-радянського апарату в антирадянську витівку. Директивний лист від 22 січня 1933 р. був логічним продовженням попередніх акцій, спрямованих на фізичне винищення мільйонів громадян України.

Цей лист започатковував блокаду. Заборонявся масовий виїзд селян із Північного Кавказу в інші регіони і в'їзд у межі краю з України. Так само не допускався масовий виїзд селян з України в інші регіони і в'їзд в Україну з Північного Кавказу. Всі селяни (це слово в документі бралось в лапки), які встигли виїхати з України і Північного Кавказу, підлягали поверненню в місця їх проживання (після вилучення з їх середовища «контрреволюційного елементу»).

Керівники регіонів, до яких потрапив директивний лист, реагували оперативно. 23 січня з'явився ідентичний документ за підписом М.Хатаєвича і В.Чубаря, а 25 січня – постанова бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) за підписом Б.Шеболдаєва. Доцільно зупинитися на останньому, щоб дістати уявлення про характер блокади. Сільрадам заборонялася видача дозволів на виїзд за межі краю, а також у національні райони краю, де голоду не було. Заборонялася видача проїзних білетів на залізничному і водному транспорті без посвідчень сільрад. Створювалися на залізничних виходах із краю оперативні заслони, оперманеврені групи і фільтраційні пункти. Чекісти, міліція і місцеві активісти брали під контроль ґрунтові шляхи за межами поселень⁷². За даними ОДПУ, які наводить М.Івницький, упродовж 50 днів після появи директиви було затримано 219,5 тис. селян, у тому числі в УСРР – 38 тис., на Північному Кавказі – 47 тис., на залізницях – 65 тис. Із числа затриманих 186,5 тис. були відправлені додому під конвоєм, майже 3 тис. – засуджені, інші перебували у фільтраційних таборах⁷³.

Не всі сталінські акції були спрямовані тільки проти українського селянства. Викачування зерна здійснювалося в усіх хлібовиробних регіонах, що вело до голоду, від якого селяни робили спроби рятуватися втечею в інші регіони. Так було в Поволжі у 1933 р., так було і в Україні за рік до голодомору. Проте масова акція з викачування незернового продовольства в січні 1933 р. була

обмежена рамками УСРР і Кубані (документи свідчать, що тільки в одиничних випадках це здійснювалося на інших територіях і в інший час). Відбуваючись у рамках хлібозаготівельної кампанії, така акція не мала нічого спільного із заготівлями. Позбавлення селян всього продовольства десятикратно збільшувало масштаби смертності від голоду.

Голодомор в УСРР і на Кубані входить окремим елементом у загальний ланцюг подій, що відбувалися в СРСР із 1929 р. У 1928–1929 рр. компартійно-радянський апарат мав можливість обирати між двома протилежними варіантами аграрно-селянської політики – бухарінським і сталінським. Апарат обрав сталінський варіант, який призвів не тільки до суцільної колективізації сільського господарства, але й до остаточного встановлення такої ж диктатури вождя над партією, яка була встановлена цією партією над суспільством. Після 1929 р. події в партії і в країні визначалися тільки Сталіним та кількома виконавцями його волі у складі політбюро ЦК ВКП(б) – Кагановичем, Молотовим, Постишевим. Не дивно, що ця трійця відіграла ключову роль в організації голодомору.

Причинно-наслідкові зв'язки пов'язують голодомор як зі сталінською політикою «підхльостування» у промисловості та в сільському господарстві, яка почалася в 1929 р., так і з ленінською ідеєю «держави-комуни», яка містилася у «Квітневих тезах» 1917 р. Політика «підхльостування» призвела у 1930–1932 рр. до глибокої соціально-економічної кризи, яка загрожувала Сталіну і його безпосередньому оточенню втратою влади. У країні, побудованій на засадах етнократизму, регіональний рівень цієї загрози був різним. За оцінкою самого Сталіна, яка тепер стала відомою, найбільша загроза йшла від України. Саме цими обставинами пояснюється «нищівний удар» по Україні.

¹ Davies R.W., Wheatcroft S.G. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. – Palgrave Macmillan, 2004. – P.481–484.

² Ibid. – P.441.

³ Ibid.

⁴ Марочко В. Роберт Конквест про Голокост та Голодомор // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.15. – К., 2006. – С.369.

⁵ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – Москва, 2001. – С.18.

⁶ Nove A.I. An Economic History of the USSR. – Penguin Books, 1989. – P.170.

⁷ Mace J.E. The Man-Made Famine of 1933 in Soviet Ukraine // Famine in Ukraine 1932–1933 / Ed. by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. – Edmonton, 1986. – P.12.

⁸ Ивницкий Н.А. Голод 1932–1933 годов: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. – Москва, 1996. – С.336.

⁹ Там же.

¹⁰ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.205.

¹¹ Третья конференция КП(б)У. 6–9 липня 1932 р.: Стенографічний звіт. – Х., 1932. – С.17.

¹² Колективізація і голод на Україні. 1929–1933: Збірник документів і матеріалів. – К., 1992. – С.502.

¹³ Командири великого голоду. Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С.209.

¹⁴ Там само. – С.214.

¹⁵ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.188.

¹⁶ Трагедия советской деревни. – Москва, 2001. – Т.3. – С.403–404.

¹⁷ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.235.

¹⁸ Там же. – С.240–241.

¹⁹ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.453–454.

²⁰ Культчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С.210.

²¹ Там само. – С.212.

²² Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.273–274.

- ²³ Там же. – С.274.
- ²⁴ Там же. – С.276.
- ²⁵ Там же. – С.284.
- ²⁶ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.321.
- ²⁷ Командири великого голоду. – С.264–265.
- ²⁸ Там само. – С.33.
- ²⁹ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.341.
- ³⁰ Там же. – С.224.
- ³¹ *Кульчицький С.В.* Вказ. праця. – С.313.
- ³² Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.104.
- ³³ *Кульчицький С.В.* Вказ. праця. – С.219, 313.
- ³⁴ *Таугер М.Б.* Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. – Москва, 1996. – С.313, 331.
- ³⁵ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.166–167.
- ³⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.268. – Арк.116.
- ³⁷ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф.16. – Оп.25. – Спр.2. – Арк.6.
- ³⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.185.
- ³⁹ ДА СБУ. – Ф.16. – Оп.25. – Спр.2. – Арк.315.
- ⁴⁰ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.440–441.
- ⁴¹ Там же. – С.559.
- ⁴² Командири великого голоду. – С.36, 239.
- ⁴³ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. – С.548.
- ⁴⁴ Там само. – С.549.
- ⁴⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.257.
- ⁴⁶ Там само. – С.254.
- ⁴⁷ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. – С.550.
- ⁴⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.282.
- ⁴⁹ Командири великого голоду. – С.315.
- ⁵⁰ Там само. – С.254.
- ⁵¹ Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine. – Vol.2. – Washington, 1990. – P.769.
- ⁵² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.284.
- ⁵³ Там само. – С.284, 286.
- ⁵⁴ Командири великого голоду. – С.316.
- ⁵⁵ Там само. – С.317.
- ⁵⁶ *Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А.* Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002. – С.189.
- ⁵⁷ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні. – Канадське видання (без зазначення місця), 2005. – С.297.
- ⁵⁸ Там само. – С.297–298.
- ⁵⁹ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.559.
- ⁶⁰ ДА СБУ. – Ф.16. – Оп.27. – Спр.4. – Арк.15.
- ⁶¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.308.
- ⁶² Сборник законов СССР. – 1930. – №24. – Ст.256.
- ⁶³ Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine. – Washington, 1990. – Vol.1. – P.219.
- ⁶⁴ Ibid. – P.352.
- ⁶⁵ Ibid. – P.77.
- ⁶⁶ Ibid. – Vol.2. – P.765–766.
- ⁶⁷ Ibid. – P.1328.
- ⁶⁸ Ibid. – P.1371.
- ⁶⁹ Ibid. – Vol.1 – С.354.
- ⁷⁰ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.32.
- ⁷¹ Там же. – С.635.
- ⁷² Там же. – С.637.

⁷³ *Ивницкий Н.* Хлебозаготовки 1932–33 годов и голод 1933 года // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали. – К., 2000. – С.114.

To justify the fairness of legal determined qualification of Famine as genocide of Ukrainian people it is necessary to prove its fundamental difference from starvation of 1932 in the Ukrainian Socialistic Soviet Republic and starvation of 1932–1933 in other regions of the Soviet Union. The article «Starvation of 1932 in Shade of Famine-33» (UHJ. – 2006. – №6. – P.77–97) shows that starvation that took place in Ukraine in the first half of 1932 was caused by grain procurements from crops of 1931. This article examines overgrowing of starvation, which began in October 1932 in grain producing regions of the Union of Soviet Socialist Republics (including Ukrainian Socialistic Soviet Republic) as a result of storing up from new harvest, into an awful Famine caused by confiscation from Ukrainian peasants of all their provisions. Confiscation of non-grain provision under cover of grain procurement campaign was realized in two draughts: in November and December 1932 – in hundreds of villages put on «black board» and in January 1933 – on the whole territory of Ukraine. The result of starvation terror was death of millions of Ukrainian citizens during November 1932 – June 1933. This kind of Stalin's repression is under the influence of UN Convention «About Suppression of Genocide and Punishment for It».

Т.Л.Вілкул*

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС ПРО ПОСТРИЖЕННЯ ЛИТОВСЬКОГО КНЯЗЯ ВОЙШЕЛКА

Стаття присвячена двом сюжетам про охрещення та почернення литовського князя Войшелка за часів Данила Романовича. Два описи охрещення (1255 та 1262 рр.) розглядаються в контексті роботи авторів і редакторів Галицько-Волинського літопису.

Оповідь, точніше, дві про постриження князя Войшелка читаємо у Галицько-Волинському літописі (ГВЛ) під 1255 та 1262 рр. Зрозуміло, хронологія умовна, оскільки дати у цьому нестандартному як для давньоруського зводу літописі проставлено лише в одному зі списків, і то досить пізно¹. Для нас суттєво, що відомі дві паралельні оповіді, які збереглися в одному літописі, а в історіографічній традиції найчастіше визнаються записами різних людей про одні й ті ж події. Як правило, вважають, що обидва фрагменти написано двома літописцями або вони були передані укладачеві літопису двома інформаторами, на підставі чого намагаються визначити належність текстів до тієї чи іншої редакції ГВЛ².

Загалом паралельні відомості в літописах – явище досить поширене. Певну частину з них складають пари редагованих текстів (вихідна версія та її переробка). Однак сюжетів, що збереглися б в одному й тому ж зводі, зовсім небагато, і вони мають свої особливості. Під час редагування початкові варіанти, треба гадати, викреслювалися, однак у кількох випадках обидві редакції (початкова та редагована) залишилися у зводі, потрапивши під різні роки³. Зіставлення продубльованих сюжетів допомагає виявити тенденції роботи літописців, тому по-

* *Вілкул Тетяна Леонідівна – канд. іст. наук, наук. співроб. центру досліджень з історії Київської Русі відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.*